

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Олени Василівни Щербань
**«ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙ ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНЯНОГО
ПОСУДУ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ
НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ
СТОЛІТТЯ»**, поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних
наук за спеціальністю: 07.00.05 – етнологія

Дослідження глиняного посуду, який відомий на наших землях з періоду неоліту, а в модерний час глобальних перетворень, на жаль, безповоротно зникає в побуті, є надзвичайно актуальною темою. Дисертантка у своїй науково-джерельній роботі охоплює основну частину України – Наддніпрянщину (мовиться про територію Київської, Черкаської, Полтавської, Вінницької, Катеринославської губерній, а також доречно залучено до дослідницького ареалу терени Харківської губ.), хоча, слід принагідно зазначити, порівняльні матеріали сягають не тільки всього етнологічного «простору» України, а й органічно пов'язані з вивченням народознавчих теренів зарубіжжя. Автор дисертації сформулювала власну концепцію трансформацій традицій послуговування глиняним посудом та його важливої ролі в культурі харчування українців другої половини ХІХ ст. – початку ХХІ ст. (охоплено тривалий період розгляду – майже 170 років). Науково-джерельному, порівняльно-критичному аналізу піддано зібрані власноруч польові матеріали, а також архівні та музейні документи, багата вітчизняна та зарубіжна література. Доцільно використано також ілюстрації, відео-, фото- і фотоматеріали.

Структура роботи відповідає вимогам, які ставляться до дисертаційних досліджень. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

У вступній частині дослідження чітко, адекватно, посутньо окреслено актуальність роботи, її мету, завдання, об'єкт і предмет

дослідження, хронологічні та територіальні межі, висвітлено практичне значення та апробацію.

Викладаючи опрацьований матеріал, Олена Щербань обрала логічну, обумовлену особливостями широкої джерельної бази дослідження, послідовність чи науковий «алгоритм» подачі складових текстологічних частин представленого змістовно-фактологічного контенту дисертаційної роботи.

У розділі I «Теоретичні та методологічні засади дослідження глиняного посуду в традиційній культурі харчування українців» чітко, доволі вичерпно, посутньо охарактеризовано стан наукового дослідження теми, її джерельну основу та теоретико-методологічні підходи до її всеохоплюючого, повноцінного висвітлення. Загальновідомо, що інформація про кустарний глиняний посуд в контексті різних тем вивчається з другої половини XIX-го століття. Олена Щербань посутньо, ґрунтовно проаналізувала більшість праць, в яких глиняний посуд фігурує як специфічна ємність для приготування, подачі до столу та споживання традиційних страв і напоїв. На основі трансформацій у публікаціях виокремлено чотири періоди розвитку наукової думки зі студіювання цього питання, найбільш плідними з яких були два історичні проміжки часу: 1880-ті – початок 1930-х років (другий період) та 1990-ті–2000-і роки (четвертий період). Але досі зазначена вище тема системно, ґрунтовно не вивчалася. В сучасних умовах зацікавлення народознавчою автентикою, коли, з одного боку, в часи глобалізації та урбанізації «жива» традиційна культура залишається на території Наддніпрянщини своєрідним «реліктом», а з іншої сторони – живе переважно в пам'яті людей старшого покоління, вважаю подібне дослідження «назрілим», дуже своєчасним і надзвичайно актуальним.

Закономірно, що головними серед джерел дослідження є відомості, одержані під час польових етнографічних студій останньої третини XIX – першої третини XX століття та упродовж проведення дослідницько-

пошукової роботи у польових і стаціонарних (архіви, бібліотеки, музейні фонди) умовах протягом 2003–2017 років. Дисертантка опитала близько чотирьохсот респондентів – людей, що послуговувалися посудом, гончарів і причетних до гончарного виробництва людей та осіб, котрі безпосередньо не використовували глиняне начиння, але пам’ятали як це робили інші мешканці відповідного регіону.

Наступний, **другий розділ «Типологізація традиційного глиняного посуду»** присвячено аналізу типологій глиняного посуду, створених етнографами, археологами та мистецтвознавцями, й концептуальному представленню чітко окресленої типологізації, що її фахово, посутньо розробила дисертантка. Головним критерієм для класифікаційного поділу розмаїтого глиняного начиння обрала Олена Щербань його головне призначення, виокремивши серед широкого «спектру» етнологічних виробів кухонні, столові, тарні й обрядово-празничні їх «різновиди». Саме етнологічні матеріали дозволяють обґрунтовано відносити посуд до тієї чи іншої класифікаційної групи. Слід зауважити, що в текстологічній канві наукової роботи подано також детальний опис характерних ознак усіх типів виробів.

У **третьому розділі «Еволюція форм і призначення глиняного посуду другої половини XIX – початку XXI століття»** показано ключові зміни в глиняному начинні впродовж різних історико-культурних періодів, акцентовано увагу на основних причинах, які різною мірою впливали на трансформації глиняного посуду. Зокрема, висвітлено зміни в побуті селянства внаслідок економічного розвитку Російської імперії, а потім – СРСР, вплив міської культури, вихід з ужитку варистих печей тощо.

Четвертий розділ «Традиції використання глиняного посуду в повсякденні» присвячено дослідженню взаємозв’язку форми, сировини та призначення посуду, який виготовлявся гончарями і використовувався господарями Наддніпрянщини. Доведено, що майже всюди форми глиняного посуду були, сказати б нетривіально, досконалыми, побутово

«довершеними», ідеально пристосованими до головних функцій різних категорій посуду. Посуд, призначений для приготування їжі в печах, мав виготовлятися з вогнетривких глин, а столовий – з тонкодисперсних, здатних утворювати після випалення гладку поверхню. Недостатня вогнетривкість глин, наявних в окремих гончарних осередках, зумовила особливості асортименту їхньої продукції. Особливу увагу Олена Щербань звернула на корисність та шкідливість полив, їх трансгресії на досліджуваних теренах.

Дослідниця підсумувала відомості про те, як господині вибирали глиняний посуд, купували його, «вводили» до господарства та готували до побутового використання. Важливо зазначити, що на початку вказаного в темі представленої роботи хронологічного періоду раціональні способи тісно перепліталися з ірраціональними. Господині не усвідомлювали їх на понятійно-категоріальному рівні сприйняття, вживаючи зазначені способи на підсвідомому рівні. Впродовж XX-го століття першим припинилося застосування ірраціональних способів через занепад традиції використання «кустарного» глиняного посуду селянами для приготування страв і напоїв. До кінця окресленого періоду нове покоління господинь вже стало, якщо можна так висловитись, «малопоінформованим» щодо більшості раціональних способів у сфері традиційних, віковичних знань про глиняний посуд.

Дисертантка, одна з небагатьох дослідників, що характеризували українську народну кулінарію та гончарні вироби, висвітлила особливості технології приготування страв і напоїв з використанням нагрівальної енергії вогню та без неї, проаналізувала в цьому контексті конструктивні деталі варистих печей і еволюцію технології їх спорудження, необхідний для щоденного приготування та подачі страв і напоїв асортимент посуду, звернула увагу на засоби гігієни щодо використаного посуду та способи його зберігання. Привертає увагу висвітлений дисертанткою архаїчний спосіб приготування страв з використанням глиняного посуду на багатті.

Останній, п'ятий розділ «Сакральна роль глиняного посуду в народній культурі харчування» присвячено авторській інтерпретації магічних елементів у виготовленні, виборі, купівлі та використанні глиняного посуду селянами Наддніпрянщини та особливостям його застосування в родинній і календарній обрядовості. Видається доцільним наголосити на тому, що чи не вперше в народознавчій історіографії дисертантка розглядала цей аспект крізь призму уявлень господиень, які послуговувалися глиняним посудом у побутовому вжитку. Доведено, що сакральні функції глиняного начиння мали давні корені, містили релікти давньої землеробської ідеологічної стратегії, сконцентрованої на діях, пов'язаних зі сприянням родючості, плодючості, благодаті.

Жіноча культура загалом і окремі її аспекти нині активно вивчаються представниками різних галузей гуманітарної науки. Однією з найважливіших функцій жінок в традиційних суспільствах є приготування страв і напоїв в повсякденні та на свята. Ця функція серед українських селян Наддніпрянщини, незважаючи на кардинальні катаклізми та «тектонічні» зміни соціокультурного життя впродовж XX століття, у більшості випадків зберігається у жіночій компетенції й донині. Олена Щербань розглянула з позиції фемінності один з досить давно досліджуваних «атрибутів» народного життя – глиняний посуд. За основу дослідниця доцільно взяла традиційне послуговування глиняним посудом в культурі харчування нашого невмирущого етносу.

У «Висновках» підсумовано результати дослідження.

Таким чином, рецензована дисертація є актуальним, системним етнологічним дослідженням однієї з найвиразніших рис українського народу – традиційної культури харчування другої половини XIX – початку XXI століття. У представленій на розгляд науковій праці висвітлено етапи розвитку пов'язаних із приготуванням, споживанням, переміщенням і зберіганням страв і напоїв предметів і об'єктів, передовсім кухонного начиння та хатніх варистих печей. Усі розділи роботи пов'язані з

конкретним етнографічним матеріалом і підпорядковані розкриттю особливостей вжиткового посуду в аспекті історичної типології, народної обрядовості в єдиній, історично сформованій полішаровій системі.

Вважаємо, що тема розкрита дисертанткою на високому науковому рівні з використанням широкої джерельної бази.

Серед зауважень, рекомендацій та побажань до роботи варто назвати такі:

1) Бажано було б залучити до опрацювання більшу кількість археологічних джерел, особливо під час дослідження генези форм, типів, призначення і технології виготовлення глиняного посуду.

2) Не згадано про методологічне видання «Программа Юго-Западного Отдела ИРГО [Императорского Российского Географического Общества] для собирания сведений по этнографии. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – 77 с.».

3) Не завадило б збагатити джерельну базу дисертаційного дослідження, використавши побутові, народознавчі, характерні сцени зображень на художніх картинах С. Васильківського, М. Пимоненка, полотнах Трутовського та інших «малярів», знайти тематичні прислів'я та відповідні (представленій проблематиці) приказки («приповідки») (доречно було б послуговуватись етнографічно-фольклористичними збірками, що їх упорядкували М. Номис, О. Маркович, І. Франко та інші дослідники, авторитетні колекціонери-народознавці), залучити етнографічні словники (наприклад, К. Матейко).

4) Слід було, на наш погляд, подати більше хрестоматійних яскравих, промовистих «прикладів» в етнологічній практиці про застосування жіночої магії, пов'язаної з глиняним посудом, зокрема горщиками.

Вказані незначні недоліки, зауваження та побажання не впливають на загально позитивне враження від представленого на розгляд тексту дисертації, яка є важливим, істотним, новаторським внеском у сферу

досліджень культури українського етносу. Робота О. В. Щербань «Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХІ століття» є самостійною, цілісною та завершеною академічною працею, вирішує актуальну та практично значущу наукову проблему, представляє нові, науково обґрунтовані результати. Автореферат відповідає змісту дисертації. Основні положення поданого дослідження апробовано належним чином.

Відповідно до пп. 9, 10, 12 чинного «Порядку про присудження наукових ступенів» (зі змінами), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013, дисертаційне дослідження «Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХІ століття» повністю відповідає вимогам, що ставляться до дисертацій на здобуття наукового ступеню доктора наук, а дисертантка Олена Василівна Щербань заслуговує присвоєння ступеня доктора історичних наук за спеціальністю: 07.00.05 – етнологія.

Доктор історичних наук, професор
кафедри етнології історичного факультету
Львівського Національного Університету
ім. Івана Франка

Франко О. О.

Підпис О. О. Франко підтверджую:

Вчений секретар Львівського Національного
Університету ім. Івана Франка

Грабовецька О. С.